

UOT 81-25

DİALOQ KOMMUNİKATİV ÜNSİYYƏT FORMASI KİMİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: dialoq, kommunikativ ünsiyyət, replika, replikasiya, nitq növbələşməsi, fasilə.

İnsan qarşılıqlı əlaqələrinin birbaşa formasına ("üz-üzə") müvafiq olaraq, biz birbaşa, vizual və eşitmə ilə, danışan insanın qavrayışı ilə xarakterizə olunan nitq qarşılıqlılığının formalarına sahibik. Müqayisədə qarşılıqlı təsirdə olan fərdlərin aksiya və reaksiyalarının sürətli növbələşməsini ehtimal edən orta səviyyəli qarşılıqlı əlaqələrə müvafiq olaraq, biz nitq ünsiyyətinin dialoq formasına sahib oluruq. Ünsiyyət qurarkən biz uzunmüddətli təsir forması, nitqin monoloji formasına malik oluruq.

Dialoji forma faktiki olaraq, demək olar ki, həmişə vasitəsiz bağlanır, amma bəzi xüsusi halları qeyd etmək olar ki, bu zaman o yoxdur və ya qismən, tam olmayaraq, vasitəsiz qəbul olunmadan vizual qəbuletmə sıradan çıxır. Məsələn, qaranlıqda, telefon bağlantısında, bağlı qapı və divararxası dialoji ünsiyyətdə bunu müşahidə edə bilərik. Xüsusi hal kimi, dialoji ünsiyyətdə “qeydlər” vasitəsilə (məsələn, iclasda) yazılı bağlantını göstərə bilərik. Belə ki, bu hal həmsöhbətin vizual qəbuletməsi ilə baş verir.

Mahiyətcə, bütün insan qarşılıqlı əlaqəsi məhz qarşılıqlıdır; əslində bu təsir birtərəflilikdən qaçmağa cəhd göstərir, ikitərəfli, dialoji olmaq istəyir və monoloqdan qaçır.

Dialoqun təbiiliyini, əsasən, hərəkətlərin və reaksiyaların dəyişməsi kimi, cəmiyyətin elə sosial faktlarına uyğun olması mənasında təsdiq etmək olar ki, o, daha çox bioloji (psixofizioloji) təsir faktorlarına yaxındır. Dialoq, şübhəsiz, bir mədəniyyət hadisəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda monoloqdan daha təbii bir hadisədir.

Replikasiya dialoq üçün xarakterikdir: həmsöhbətin nitqi başqasının (ya da başqalarının) nitqi ilə növbələşir. Bu növbələşmə alternativ dəyişiklik qaydasında baş verir, yəni biri “*bitdi*”, digəri “*başlayır*” və s. və ya çox yaygın olan kəsilmə qaydasında olur, xüsusilə emosional dialoq zamanı. Ancaq bəzi məqamlarda, ümumiyyətlə, dialoq üçün xarakterik olan qarşılıqlı kəsilmə olduğunu söyləmək olar.

Əvvəla, bu dialoq zamanı fasilələrin hər zaman mövcud olması labüddür; fürsət kimi, hətta təcrübədən məlum olan olduqca real bir fürsət kimi, bütün nitq prosesini yüksək səviyyədə müəyyənləşdirir. Orada replikaya hazırlaşan bir həmsöhbətin gözləməsi ilə bu “*kəsilmə*”ni gözləməklə, söyləmək istədiyimizi əvvəlcədən müəyyən edə bilməyəcəyimizdən ehtiyat edərək hazırlaşma baş verir. Bununla əlaqədar olaraq, dialoq zamanı danışma tempi monoloqdan daha sürətli olur.

Bundan əlavə, hər verilmiş danışığın natiqin nöqteyi-nəzərindən tamamlanmış bir şey olmadığı anlamında dialoqda fasiləsizlik anından danışa bilərik: o, sonra davamını nəzərdə tutur; bu baxımdan həmsöhbətlərdən birinin replikası ilə digərinin bir replikası arasındakı zaman məhz həmin fasilədir, dialoqa növbəti daxiləlməyə qədərki bir fasilədir. Bundan əlavə, hər bir replika özünəməxsus olsa da, eyni zamanda bu dialoq kontekstində danışanın ümumi ifadəsinin elementidir və bu da danışanın ifadə olunan bəzi düşüncə və hissələrinin ümumi istiqamətinə uyğundur; bu mənada replikaların dəyişdirilməsi də fasilədir, ümumiyyətlə, bir dialoq zamanı replikaların növbələşməsinin birinin “*hələ bitmədiyi*”, digərinin isə “*davam etdiyi*” şəkildə baş verdiyini iddia etmək olar.

Sadəcə, qeyd olunan hal danışma dərəcəsinin nisbi sürətini də müəyyənləşdirir. Lakin danışma tempinin sürətliliyi, nitq fəaliyyətinin mürəkkəb könüllü bir hərəkət qaydasında axmasına səbəb olan bir an (düşüncə, motiv mübarizəsi, seçim və s.) deyil, əksinə, nitq tempinin sürətlənməsi, sadə könüllü hərəkət qaydasında gedişini və üstəlik, tanış ünsürləri də nəzərdə tutur. Bu sonuncusu sadə müşahidə ilə dialoq üçün ifadə edilir; həqiqətən, monoloqdan (və xüsusən yazılı) fərqli olaraq, dialoq ünsiyyəti “*dərhal, elə o saat*” və hətta “*sadəcə, təki*”, “*belə oldu, necə gəldi*” deməkdir; yalnız xüsusi olaraq tanınan bəzi istisna hallarda, biz dialoq zamanı müzakirə, seçim və s. edə bilirik.

Həm fərdi xüsusiyyətləri, həm də hədəf məqamları ilə izah edilən, ümumiyyətlə, əsəbi davranılan bir söhbət zamanı həmsöhbətin danışma sürətinin zəifliyi narahat, qəbul edilməz, mane olan bir şey kimi hiss olunur; bəlkə də tamamilə o qədər də əhəmiyyətli deyil, bu yavaşlama replikasiya ilə əlaqədar olaraq şişirdilmiş şəkildə qəbul edilir.

Dialoqun replikaları, adətən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təkcə növbələşmə qaydasında deyil, həm də kəsilmə qaydasında bir-birinin ardınca gedir. Hər halda, ifadəyə hazırlıq necə olursa-olsun, ümumiyyətlə, başqasının nitqinin qavranılması ilə eyni vaxtda baş verir; bir həmsöhbətin ardıcıl iki replikası arasındakı aralıq həm digər həmsöhbətin nitqinin qavranılması və başa düşülməsi, həm də ona cavabının hazırlanması (tematik və nitq) üçün istifadə edilməlidir. Bu iki məqamın üst-üstə düşməsi monoloji nitqin gerçəkləşməsində yoxdur. Bu hal son dərəcə vacibdir, çünki şüurumuzun müəyyən bir darlığı ilə, iki replika arasındakı vaxtda qarşımıza çıxan "vəzifələrin" ikili olması, iki məqamın hər birinin daha rahat hiss olunmasına səbəb olur (başqasının nitqini dərk etmək və qarşı tərəfin cavabının hazırlanması); lakin bir tərəfdən, həmsöhbətin nitqinin qavranılması cavabın hazırlanmasından obyektiv şəkildə daha tez baş tutmalı, digər tərəfdən, diqqətimiz, təbii olaraq, daha çox nitq formasına deyil, cavabın mövzusunə, məzmununa yönəldilməlidir, sonra sözləmi hazırlamaq, nitq faktlarını seçmək, düşünmək üçün vaxt ümumiyyətlə qalmır; nitq sözləmi sadə bir könüllü akt və ya ideomotor hərəkət kimi axır.

Sadə könüllü hərəkət qaydasında davam etmək üçün dialoq nitqinin bu tendensiyasına uyğun olaraq, aşağıdakı anlayış dialoqun əsas mahiyyətinə köklənir. Burada istifadə olunan sözlərin sayından, yəni nitqin daha az və ya daha çox obyektiv mürəkkəbliyindən danışılır. Məlumdur ki, sualın cavabı bu düşünülmən bütövlüyü tam aşkar etmək üçün daha az sayda söz tələb edir. Məsələn, “*Gəzmək üçün gedəcəksən?*” – “*Bəli (Mən gəzməyə gedəcəm)*”, “*Bəlkə (gedim (gəzməyə))*” və sözsüz ki, dialoq sual və cavabların mübadiləsi deyil, müəyyən dərəcədə hər hansı bir dialoqun içində fikri çatdırma bilməmək, natamam sözləmə, monoloji nitq və ya dialoji nitqin ilkin üzvünün müşahidəsi üçün lazım olmayan bütün sözləri səfərbər etməyin faydasızlığı mövcuddur.

Bir dialoqun kompozisiya sadəliyindən fərqli olaraq, monoloq müəyyən bir kompozisiya mürəkkəbliyini özündə əks etdirir; nitq materialının mürəkkəb bir şəkildə tənzimlənməsi anı çox böyük rol oynayır və nitq faktlarını parlaq şüur sahəsinə təqdim edir, onlara diqqəti daha asan yönəldir.

Dialoq forması, nitq fəaliyyətinin sadə, könüllü hərəkət qaydasında, kənar əks və seçim qaydasında axmasına, ümumi qarşılıqlı əlaqə qaydasında nitq elementlərinin mənasının pozulmasına və nitq axınının diqqət və şüurun nəzarəti altından getməsinə kömək edir və nitq elementləri tanış olduqda ən yaxşı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Dialoq forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin axınıni asanlaşdırır. [6, s. 8]

Nitqin dialoq forması və nitq avtomatizmi arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, bu vəziyyəti bir dilin dəyişkənliyi məsələsində danışıq forması kimi dialoqa verilən rolla əlaqələndirməliyik. Şerba deyir: “*Dialoqda yeni sözlər, formalar və tərkiblər uydurulur*”. [7, s.243] Artıq sitat gətirilən əsərdə Şerba “mütərəqqi” bir nitq forması kimi dialoqu “mühafizəkar” bir forma kimi monoloqa qarşı qoyur.

Aydındır ki, burada iki ehtimalımız var: ya nitqin dəyişkənliyi, şifahi “yaradıcılıq” şüurlu formada özünü göstərir, burada biz mürəkkəb, adət etmədiyimiz nitq fəaliyyəti ilə qarşılaşırıq, və ya bu dəyişkənlik avtomatik dialoq nitqində özünü göstərir.

Ancaq ilk hal dərhal istisna edilir. Birincisi, kütlədəki dil dəyişiklikləri, şüurlu bir anı ifadə edən istənilən bilərəkdən yaradıcılıqdan asılı olmayaraq baş verir; ikincisi, bunlar bu qaydada baş verərsə, onda dialoqdan daha çox yalnız monoloq və yazılı nitq formalarında (məsələn, xüsusilə şeirdə) mümkün ola bilər.

Yuxarıda göstərilənlərdən heç də nəticə çıxmır ki, bir dialoq həmişə avtomatik bir nitqdir, çünki dialoq zamanı nitq yalnız dialoq forması ilə deyil, digərləri, məsələn məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir. Bəzən mürəkkəb və qeyri-adi bir fəaliyyət kimi davam edən dialoq nitqi hallarına rast gəlinir. Dialoq həmişə mürəkkəb və ya qeyri-adi bir nitq fəaliyyəti deyildir, çünki nitq avtomatizmi təkcə dialoqla deyil, ümumiyyətlə, söz istifadəsi sahəsində təkrarlama, məşq və vərdiş ilə müəyyən edilir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə kommunikativ ünsiyyət forması olan dialoqun struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən istənilən linqvistik tədqiqatlar zamanı metodoloji mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Диалог: теоретические проблемы и методы исследования: Сб. науч.-аналит. обзоров / Отв. ред. Безменова Н.А.; АН СССР ИНИОН. М.: ИНИОН, 1991.
2. Земская Е.А. Политематичность как характерное свойство непринужденного диалога // Разновидности городской устной речи. М.: Наука, 1988, с.234-240
3. Кожина М.Н. Диалогичность как категориальный признак письменного научного текста // Очерки научного стиля русского литературного языка XVIII - XX вв. Т. 2. Стилистика научного текста (общие параметры). ч.2. Категории научного текста: функционально-стилистический аспект. Пермь, 1998.
4. Колокольцева Т.Н. Категория диалогичности и ее реализация в интернет-коммуникации // Слово в языке и тексте: сб. ст. к 85-летию со дня рожд. С.П. Лопушанской / под общ.ред. О.А. Горбань, Е.М. Шептухиной. Волгоград, 2011.
5. Макаров М.Л. Отражение межличностных отношений во взаимодействии коммуникативных стратегий в диалогическом дискурсе // Прагматика и логика дискурса. Ижевск, 1991.
6. Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога // РАН, Вопросы языкознания. № 6, М., 1965.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 428 с.

РЕЗЮМЕ

ДИАЛОГ КАК ФОРМА КОММУНИКАТИВНОГО ОБЩЕНИЯ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: лингвистика, диалогическая речь, общение, речевое общение, коммуникативная функция

В статье проанализированы структурно-смысловые особенности диалога, являющегося формой коммуникативного общения. Диалогическая речь как форма функционально-стилистического разнообразия родного языка отражает блестящее проявление коммуникативной функции языка. Таким образом, именно в диалогической речи информация передается последовательному взаимодействию человеческой команды. Диалог - это конкретное воплощение языка в определенных средствах, форма речевого общения, формирование сферы речевой деятельности человека, форма языкового существования.

SUMMARY
DIALOGUE AS A FORM OF COMMUNİKATİVE COMMUNICATION
Eminli B.İ.

Keywords: *linguistics, dialogue, communicative communication, replica, replication, speech activity, interval*

The article analyzes the structural and semantic features of the dialogue, which is a form of communicative communication. Dialogic speech, as a form of functional and stylistic diversity of the native language, reflects a brilliant glorification of the communicative function of the language. Thus, it is in dialogic speech that information is transmitted to the sequential interaction of the human team. Dialogue is a concrete embodiment of language in certain means, a form of speech communication, the formation of the sphere of human speech activity, a form of linguistic existence.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.04.2020
	Son variant	08.06.2020